

फिनाम गाविसमा प्रचलित लोकनाटकहरूको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विषयको
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
अमृत बहादुर बानियाँ
द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पस
लक्ष्मीबजार, गोरखा
२०६८

शोधनिर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय नेपाली विभाग अर्न्तगत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि छात्र श्री अमृत बहादुर बानियाँले फिनाम गाविसमा प्रचलित लोकनाटकहरूको अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा रहेर परिश्रमसाथ तयार पार्नु भएको हो । म उहाँको यस शोधकार्यप्रति सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली विभाग,द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पस, लक्ष्मी बजार गोरखा समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६८/१०/०६

(उदय बहादुर भट्ट)
द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पस
लक्ष्मीबजार, गोरखा

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पस
लक्ष्मीबजार, गोरखा

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अर्न्तगत नेपाली विभागको द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पसका छात्र श्री अमृत बहादुर बानियाँले स्नातकोत्तर तह(एम.ए) दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका निम्ति प्रस्तुत गरेको फिनाम गाविसमा प्रचलित लोकनाटकहरूको अध्ययन शीर्षकको यो शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

१. विभागीय प्रमुख - उ.प्रा. बन्नी कुमार कार्की -
२. शोधनिर्देशक - उदय बहादुर भट्ट -
३. बाह्य परीक्षक - उ.प्रा. रविकिरण अधिकारी -

मिति : २०६८/१०/१४

कृतज्ञता ज्ञापन

फिनाम गाविसमा प्रचलित लोकनाटकहरूको अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मैले आदरणीय गुरु श्री उदय बहादुर भट्टको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । आफ्नो विविध कार्यव्यस्तताको बावजूद पनि मलाई शोधकार्य गर्ने अभिप्रेरित गर्नुको साथै सचेत गराएर निरन्तरता प्रदान गरी समुचित मार्गनिर्देशन र सल्लाह प्रदान गर्नुहुने शोधनिर्देशक गुरुज्यूप्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । शोधपत्रको शीर्षक स्वीकृत गरी शोधकार्यलाई अगाडि बढाउन अवसर प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख उप्रा बद्री कुमार कार्कीज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यसै गरी मलाई अमूल्य ज्ञान, सीप र कुशल क्षमता प्रदान गरेर शिक्षाको यस उच्च तहसम्म आईपुग्न सहयोग पुर्याउनु हुने सम्पूर्ण गुरुजनहरू पुजनीय बुबा कुल बहादुर बानियाँ, पुजनीय माता तप कुमारी बानियाँ, काकाहरू बेद बहादुर बानियाँ र सुन्दर बहादुर बानियाँ, काकी पार्वती बानियाँप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

यसै गरी मेरो अध्ययनको अवधिभर सहयोग र सद्भाव प्रदान गरिदिनुहुने दिदी भिनाजु, बहिनी, जुवाइँ, भाञ्जा, भाञ्जी, मामाघर हजुरआमा, मामा र माइजूहरूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । त्यस्तै मलाई उत्तिकै सहयोग गरिरहने भाइ तारा, खिल, प्रदीप र रोसनप्रति आभार प्रकट गर्दछु । यस शोधपत्र लेखनमा आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराउने आदरणीय दाजु श्री शुन्दरसान खड्का र यस तहको अध्ययन तथा शोधकार्यमा सहयोग पुर्याउनु हुने मित्र डिल्लीराम पोखरेलप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । शोधपत्र लेखनमा आवश्यक समय उपलब्ध गराई सहयोग पुर्याउने हृदयाङ्गिनी धनमाया बानियाँ, छोरी विनिता बानियाँ, छोरा विजय बानियाँप्रति आभार प्रकट गर्दछु साथै भाइबुहारी पुनम र एन्जला, भतिजी आकृति, भतिजाहरू विनय, अभिशेष र आयुषप्रति आभार प्रकट गर्दछु । मलाई आज यो स्थानसम्म आईपुग्न सहयोग पुर्याउने हजुर बुबा स्व. मान बहादुर बानियाँ, हजुरआमा स्व.नित्य कुमारी बानियाँ, काकी स्व.रेब कुमारी बानियाँ र मेरो जीवनभर साथदिने वाचा वाँधेर पनि बिछोड हुन पुगेकी हृदयाङ्गिनी स्व. लिलाकुमारी बानियाँ (नानीमायाँ बानियाँ) प्रति जीवनभर भावपूर्ण श्रद्धाञ्जली अर्पण गर्दछु ।

यस अध्ययन कार्यमा सहयोग पुर्याउने श्री सरस्वती उमावि फिनामका सम्पूर्ण शिक्षकस्टाफ, फिनाम गाविसका सम्पूर्ण बानियाँबन्धु लगायत अन्य बानियाँ बन्धुहरू र

द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पस गोरखाका क्याम्पस प्रमुख, गुरूवर्ग र सम्पूर्ण कर्मचारीवर्गप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । यस शोधपत्रको कम्प्युटर टङ्कन विजय बानियाँ र सेटिङ्ग डिजाइन गर्ने युनिभर्सिटी कम्प्युटर एण्ड फोटोकपी सर्भिस धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । अन्त्यमा यो शोधपत्र तयार गर्न सहयोग गर्नुहने सवैलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु र शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पस, लक्ष्मीबजार गोरखा समक्ष पेश गर्दछु ।

मिति : २०६८/१०/०१

अमृतबहादुर बानियाँ
द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पस
लक्ष्मीबजार, गोरखा

विषयसूची

परिच्छेद एक: शोधपरिचय		१-५
१.१	विषय परिचय	१
१.२	समस्या कथन	२
१.३	शोधकार्यको उद्देश्य	२
१.४	पूर्वकार्यकोसमीक्षा	२
१.५	शोधकार्यको औचित्य	४
१.६	शोधकार्यको सीमाङ्कन	४
१.७	शोधविधि	४
१.७.१	सामग्री सङ्कलन विधि	४
१.७.२	सामग्री विश्लेषण विधि	४
१.८	शोधपत्रको रूपरेखा	५

परिच्छेद दुई :फिनाम गाविसको परिचय		६-१३
२.१	गोरखा जिल्लाको परिचय	६
२.१.१	पृष्ठभूमि	६
२.१.२	हावापानी	६
२.१.३	नदीनाला तथा तालहरू	७
२.१.४	हिमालहरू	७
२.१.५	सामाजिक जनजीवन	७
२.१.६	मठमन्दिर र तीर्थस्थलहरू	७
२.१.७	आर्थिक अवस्था	७
२.१.८	स्वास्थ्य स्थिति	८
२.१.९	शैक्षिक अवस्था	८
२.२	फिनाम गाविसको परिचय	९
२.२.१	पृष्ठभूमि	९
२.२.२	भौगोलिक परिचय	९
२.२.३	हावापानी	१०
२.२.४	वनजङ्गलको अवस्था	१०
२.२.५	प्रमुख नदी तथा खोलाहरू	११
२.२.६	प्रसिद्ध ठाँउहरू	११
२.२.७	शैक्षिक अवस्था	११
२.२.८	सामाजिक जनजीवन	१२

२.२.९ भाषा	१२
२.२.१० स्वास्थ्य	१३

परिच्छेद तीन:लोकसाहित्यको परिचय		१४-२९
३.१ लोकसाहित्यको पृष्ठभूमि		१४
३.२ लोकसाहित्यको परिभाषाहरू		१५
३.३ लोकसाहित्यको विशेषताहरू		१६
३.३.१ लोकज्ञानको प्रधानता		१६
३.३.२ सामूहिक सिर्जनाधर्मिता		१६
३.३.३ परम्परा अनुसरण		१६
३.३.४ मौखिक परम्परा		१६
३.३.५ संरचनागत जटिलता		१६
३.३.६ निरन्तर गतिशीलता		१६
३.३.७ लोकप्रियता		१७
३.४ लोकसाहित्यको वर्गीकरण		१७
३.४.१ माध्यमको आधारमा		१७
३.४.२ प्रस्तुतिको आधारमा		१७
३.४.३ श्रेणीको आधारमा		१७
३.४.४ आकारको आधारमा		१७
३.४.५ प्रकारको आधारमा		१८
३.४.५.१ लोकपद्य		१८
३.४.५.२ लोकगद्य		१८
३.४.५.३ लोकनाट्य		१९
३.५ लोकनाटकको पृष्ठभूमि		२०
३.६ लोकनाटकको परिभाषा		२१
३.७ लोकनाटकको विशेषता		२२
३.७.१ मङ्गलगान		२२
३.७.२ आनुष्ठानिकता		२२
३.७.३ गुरु परम्परा		२२
३.७.४ गीत,सङ्गीत र नृत्यको त्रिवेणी		२२
३.७.५ परम्परागत वेशभूषा		२२
३.७.६ परम्परागत मौखिक अभिव्यक्ति		२३
३.७.७ खुल्ला रङ्गमञ्च		२३
३.७.८ अभिनयभन्दा नृत्यको प्रधानता		२३
३.७.९ हास्य र मनोरञ्जन		२३
३.७.१० स्थानीयता		२३

३.७.११	सामाजिक, धार्मिक र नैतिक प्रवृत्ति	२३
३.७.१२	संवाद र अङ्क विभाजन	२३
३.७.१३	लोकसंस्कार र संस्कृतिको संरक्षण	२४
३.७.१४	सहभागीहरू	२४
३.८	लोकनाटकहरूको वर्गीकरण	२४
३.८.१	सामाजिक लोकनाटक	२५
३.८.२	पौराणिक एवं धार्मिक लोकनाटक	२५
३.८.३	ऐतिहासिक लोकनाटक	२६
३.८.४	किंवदन्तीमुलक लोकनाटक	२६
३.८.५	अतिप्राकृतिक लोकनाटक	२६
३.९	लोकनाटकका तत्वहरू	२६
३.९.१	कथानक	२६
३.९.२	चरित्र वा पात्रहरू	२७
३.९.३	परिवेश	२७
३.९.४	सङ्गीत	२७
३.९.५	अभिनय तथा प्रस्तुतीकरण	२७
३.९.५.१	आङ्गिक अभिनय	२८
३.९.५.२	वाचिक अभिनय	२८
३.९.५.३	आहार्य अभिनय	२८
३.९.५.४	सात्विक अभिनय	२८
३.९.६	उद्देश्य	२९
३.९.७	लोकमञ्च	२९
३.९.८	द्वन्द्व	२९
३.९.९	शैली	२९
३.९.१०	भाषा	२९
३.१०	निष्कर्ष	२९

परिच्छेद चार: फिनाम गाविसमा प्रचलित लोकनाटकहरूको वर्गीकरण ३१-५३

४.१	पृष्ठभूमि	३१
४.२	फिनाम गाविसमा प्रचलित लोकनाटकहरूको वर्गीकरण	३३
४.२.१	सोरठी लोकनाटक	३४
४.२.१.१	मारुनी चरित्र	३४
४.२.१.२	मारुनी सोरठी	३५
४.२.१.३	मारुनी ख्याली	३५
४.२.२	पाङ्दुरे लोकनाटक	३५
४.२.२.१	विवाहखण्ड	३६

४.२.२.२	सिकारखण्ड	३७
४.२.२.३	वनवासखण्ड	३७
४.२.२.४	ख्याली	३८
४.३	सोरठीको पात्र विधान	३८
४.३.१	गुरु (मूल मादले)	३८
४.३.२	मारुनी (सिंगारु)	३८
४.३.३	भारते	३८
४.३.४	ढटुवारे	३९
४.३.५	मादले	३९
४.३.६	गरा	३९
४.४	सोरठीको भाषा	३९
४.५	सोरठीको संवाद	४०
४.६	सोरठीको उद्देश्य	४१
४.७	सोरठी निकाल्ने समय र अवस्था	४१
४.८	सोरठी नाचको उठान र बैठान	४२
४.८.१	प्रथम चरण -सखी (सरस्वती) जगाउने काम	४३
४.८.२	मध्ये चरण	४३
४.८.२.१.	मारुनी चरित्र	४४
४.८.२.२.	मारुनी सोरठी	४४
४.८.२.३	मारुनी ख्याली	४४
४.८.३	अन्तिम चरण	४५
४.९	पाङ्दुरे	४६
४.१०	पाङ्दुरेको पात्र विधान	४६
४.१०.१.	गुरु (मूल मादले)	४६
४.१०.२	मारुनी(सिंगारु)	४७
४.१०.३	भारते	४७
४.१०.४	ढटुवारे	४७
४.१०.५	मादले	४७
४.१०.६	गरा	४७
४.११	पाङ्दुरेको भाषा	४८
४.१२	संवाद	४८
४.१३.	पाङ्दुरेको उद्देश्य	४९
४.१४	पाङ्दुरेको उठान र बैठान	४९
४.१४.१	प्रथम चरण	४९
४.१४.२	मध्येचरण	५०
४.१४.२.१	विवाह खण्ड	५०
४.१४.२.२	.सिकारखण्ड	५१

४.१४.२.३ वनवास खण्ड	५२
४.१४.२.४ ख्याली	५३
४.१५.३ अन्तिम चरण	५३

परिच्छेद पाँचौ : लोकनाटकहरूको विश्लेषण	५४-९२
५.१ पृष्ठभूमि	५४
५.२ सोरठी लोकनाटकको मूलपाठ	५४
५.२.१ प्रथम चरण	५४
५.२.२ मध्ये चरण	५९
५.२.२.१ मारुनी चरित्र	५९
५.२.२.२ मारुनी सोरठी	६४
५.२.२.३ मारुनी ख्याली	६५
५.२.३ अन्तिम चरण(विदाइको वेला)	६६
५.३ सोरठी लोकनाटकको विश्लेषण	६६
५.३.१ कथानक	६७
५.३.२ पात्र	६८
५.३.२.१ गुरु (मूल मादले)	६९
५.३.२.२ मारुनी	६९
५.३.२.३ भारत	७०
५.३.२.४ मादले	७०
५.३.२.५ ढटुवारे	७०
५.३.२.६ गर्रा	७१
५.३.३ परिवेश	७१
५.३.४ अभिनय तथा प्रस्तुतीकरण	७१
५.३.४.१ आङ्गिक अभिनय	७२
५.३.४.२ वाचिक अभिनय	७२
५.३.४.३ सात्विक अभिनय	७२
५.३.४.४ आहार्य अभिनय	७२
५.३.५ सङ्गीत	७३
५.३.६ उद्देश्य	७३
५.३.७ भाषा	७३
५.३.८ शैली	७४
५.३.९ द्वन्द्व	७४
५.३.९.१ वैचारिक द्वन्द्व	७४
५.३.९.२ शक्तिको द्वन्द्व	७४
५.४ निष्कर्ष	७४

५.५	पाङ्दुरे लोकनाटक	७५
५.५.१	ऐतिहासिक पृष्ठभूमि	७५
५.५.२	लोकप्रचलन	७५
५.५.३	भौगोलिक एवम् जातीय चिनारी	७६
५.६.	पाङ्दुरे लोकनाटकको मूलपाठ	७६
५.६.१	प्रथम चरण (सखी वाँध्ने)	७७
५.६.२	मध्येचरण	८०
५.६.२.१	विवाहखण्ड	८०
५.६.२.२	सिकारखण्ड	८२
५.६.२.३	वनवासखण्ड	८२
५.६.२.४	ख्याली	८३
५.६.३	अन्तिमखण्ड	८४
५.७	पाङ्दुरे लोकनाटकको विश्लेषण	८५
५.७.१	कथानक	८५
५.७.२	पात्र	८६
५.७.२.१	गुरु	८६
५.७.२.२	मारुनी	८७
५.७.२.३	भारते	८७
५.७.२.४	मादले	८८
५.७.२.५	ढटुवारे	८८
५.७.२.६	गरा	८८
५.७.३	परिवेश	८९
५.७.४	अभिनय तथा प्रस्तुतीकरण	८९
५.७.४.१	वाचिक अभिनय	८९
५.७.४.२	सात्विक अभिनय	९०
५.७.४.३	आहार्य अभिनय	९०
५.७.४.४	आंगिक अभिनय	९०
५.८	सङ्गीत	९०
५.९	उद्देश्य	९१
५.१०	शैली	९१
५.११	भाषा	९१
५.१२	द्वन्द्व	९२
५.१२.१	वैचारिक द्वन्द्व	९२
५.१२.२	शक्तिको द्वन्द्व	९२
५.१३	रङ्गमञ्च	९२
५.१४	निष्कर्ष	९२

छैटौँ परिच्छेदः उपसंहार

९४-९७

६.१ सारांश

९४

६.२ निष्कर्ष

९५

सन्दर्भसामग्रीसूची

९७

परिशिष्ट १ सोरठी नृत्यको फोटो

परिशिष्ट २ लोकनाटकमा सहभागीहरूको नामावली

परिशिष्ट ३ सङ्कलनमा सहयोग गर्नेहरूको नामावली

परिशिष्ट ४ गोरखा जिल्लाको नक्सा

परिशिष्ट ५ फिनाम गाविसको नक्सा

सङ्क्षेपीकृत रूप

प्रम	प्रधानमन्त्री
गाविस	गाउँ विकास समिति
पृ	पृष्ठ
मावि	माध्यमिक विद्यालय
विसं	विक्रम संवत्
डा	डाक्टर
त्रिवि	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
अप्र	अप्रकाशित
पसं	पहिलो संस्करण
नेप्रप्र	नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
किमि	किलो मिटर
मि	मिटर
डिसे	डिग्री सेन्टिग्रेड
मिमि	मिलिमिटर
सं	सम्बत
उप्रा	उपप्राध्यापक
नि	निर्देशक
पाविके	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र

सङ्केत सूची

/	वा
,	अल्पविराम
(..)	कोष्ठक
	पूर्णविराम
:	सापेक्ष विराम
?	प्रश्न चिन्ह
“...”	उद्धरण चिन्ह
—	निर्देशक चिन्ह